

A TÁRSALGÁS HANGTANA

Markó Alexandra

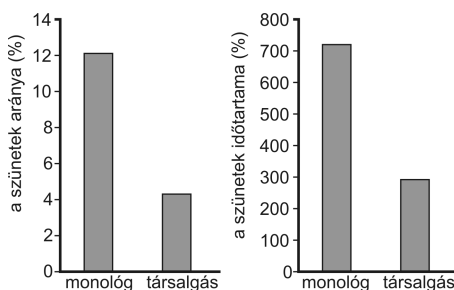
PhD, Eötvös Loránd Tudományegyetem Fonetikai Tanszék
markoxa@ludens.elte.hu

A társalgás a legtermészetesebb és legáltalánosabb beszédhelyzet, a magyar prozódiai¹ kutatások mégis csak a legutóbbi időkben irányulnak a többszereplős beszédformákra – a spontán beszéd vizsgálatának részeként. A külföldi szakirodalomban sok szempontú elemzések olvashatók a társalgások hangtanáról (például Couper-Kuhlen – Selting, 1996) – a magyar anyagon végzett prozódiai szempontú elemzések eddigi talán legérdekesebb eredményei a társalgás szünetezésének és (a nem verbális hangzási sajátosságok közül) a hűmmögésnek a vizsgálatából születtek.

A társalgás szünetezése több vonatkozásban is eltér a monologikus (vagy interjúszerű) helyzetek szünetezésétől, hiszen jelentős különbséget okoz az aktív beszélők száma. Kutatásunkban egy négy résztvevős, közel kétórás társalgás időparamétereit vizsgáltuk – összevetve ugyanazon beszélőknek egy történet elmesélésekor (azaz monologikus helyzetben) mért szünethasználatával. Azt találtuk (*i. ábra*), hogy a beszélők a teljes beszédidő arányában csak harmadannyi szünetet tartanak a társalgásban, mint a monológban; és a szünetek átlagos időtartama is több mint felével csökken (az eltérések szignifikáns voltát a statisztikai próbák igazolták).

¹ *Prozódia*n (más néven szupraszegmentális szerkezeten) a beszédhangokon túli, globális beszédjellemzőket; a beszéd dallamot (hanglejtést), hangsúlyt, beszédtempót, ritmust, a szünetet, a hangerőt és a hangszínezetet értjük.

Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy a társalgásban sokkal hatékonyabban kell kihasználnunk a rendelkezésre álló időt, hiszen ha túl hosszú szünetet tartunk, azzal lehetőséget adunk a partnernek, hogy átvegye a szót. Természetesen ennek ellenére előfordulhat, hogy a szünet hosszára nyúlik (valamilyen beszédtervezési probléma miatt), mégsem szól(nak) közbe a beszélőtárs(ak). Megnéztük ezért, hogy a hosszú (fél másodpercet meghaladó) szünetek esetében mi akadályozza meg a szóátvételt. Az esetek közel 80 %-ában a nyelvtani szerkezet nem teljes – többnyire kötőszó után tart szünetet a beszélő, ritkábban névelő után, de az is előfordul, hogy a jelző és a jelzett szó vagy az ige és a vonzata között. Ugyancsak a folytatás szándékára utal, ha a beszéddallam megemelkedik a szünet előtt, vagy tartalmilag hiányos a közlés. Ilyen jelekből tudja a többi résztvevő, hogy nem érkezett el a szóátvétel ideje.

i. ábra • A szünetek aránya a teljes beszédidőhöz viszonyítva (balra) és átlagos időtartamuk (jobbra) a monológban és a társalgásban

Más, kiegészítő magyarázat is kínálkozik a társalgásbeli kevesebb és rövidebb szünetre – mégpedig az, hogy ilyenkor a többiek beszéde alatt lehetőség van (legalább részben) a mondandónk előzetes megtervezésére. Ezzel szemben a monologikus helyzetben a tervezés és a kivitelezés egy időben zajlik (és akár meg is zavarhatja az egyik a másikat). Ezt a feltevést könnyen be is bizonyíthatjuk, hiszen a pszicholingvisztikában általánosan elfogadott nézet, hogy az ún. kitöltött szünetek (hétköznapi néven az *özés*) megjelenése mindig valamilyen beszédtervezési problémára utal (vö. Gósy, 2005). Ha tehát a társalgásban kevesebb kitöltött szünet fordul elő, az azt jelenti, hogy ekkor valóban könnyebb a beszédfeladat. Feltevésünk igazolódott: minden beszélőnél 50 %-kal vagy még többel csökkent a kitöltött szünetek előfordulása a társalgásban, függetlenül attól, hogy mennyire jellemző az illető beszédére ez a sajátosság. Összességében harmadannyi „özés” fordult elő a társalgásban, mint a monológokban (ez az eltérés is szignifikáns).

Eddig az egyes beszélők által tartott szüneteket vizsgáltuk meg, összehasonlítva a társalgásra és a monológokra jellemző értékeket. A társalgásban azonban vannak olyan „csönd”-ek is, amelyek két beszélő megszólalása között jelennek meg a szóátadás-szóátvétel helyén. Elemeztük ezeknek a *hallgatások*nak a jellemző időparamétereit is, és azt találtuk, hogy a hallgatásnak létezik maximális időtartama, ameddig a résztvevők „eltűrik”, hogy nem szólal meg senki. Az általunk rögzített társalgásban ez mintegy öt másodperc volt. Ha ennél hosszabb ideig volt csönd, akkor a beszélők kommentálták a kellemetlen helyzetet, például: „na, valaki mondjon valamit, mert szerintem csalódnai fognak”; vagy: „ketyeg az óra”; de az is előfordult, hogy

nevetés tört ki. Ez az eredmény bizonyítja a Geoffrey N. Leech (1983) által felállított udvariassági alapelvek közül az ún. *fatikus maxima* létét, amely szerint a társalgásban kerülni kell a csendet. Valószínűsíthető, hogy a hallgatás maximális időtartama nemcsak kultúránként változó, hanem azt a résztvevők száma, kora, neme, társadalmi státusa stb. is befolyásolja.

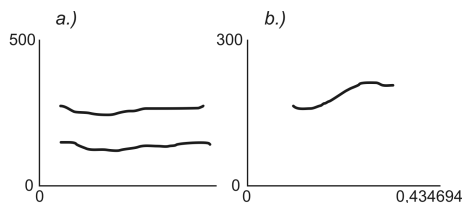
A társalgás nemcsak prozódiai jegyeiben tér el a monológtól, hanem – egyebek között – abban is, hogy előfordulnak benne bizonyos hangzó, mégis a nem verbális jelek közé tartozó jelenségek, amelyek a monologikus helyzetekben (ugyanilyen funkcióban) sohasem jelennek meg. Ilyen az általunk „*hümmögés*” gyűjtőnévvel illetett jelenségkör is, amelynek több formája van, s mindegyikük más-más jelentést hordoz. A hümmögés első hangtani meghatározása Vértes O. Andrásnál (1987) olvasható, aki *hmgetés* néven tárgyalta a nyelven kívüli hangjelek között – a köhögés, a tüszentés, a torokköszörülés, a sóhajtás stb. mellett. Vértes a hümmögést létrehozó artikulációs folyamatot így határozta meg: „hmgetéskor zöngét és [ŋ]-féle hangot képzünk, ezek levegője orrunkon át távozik” (56).

A hümmögés első kísérleti vizsgálatát magyar adatközlőkkel 2005-ben végeztük el, itt a beszélőknek (10 nő és 10 férfi) elképzelt helyzetekben, megadott jelentést kifejezve kellett hümmögniük. Közel 400 előfordulás alapján hümmögéstípusokat határoztunk meg, megvizsgáltuk ezek akusztikai jellemzőit, és észlelési tesztek segítségével ellenőriztük az eredmények valóságát. Mivel a tesztekben nemcsak magyar anyanyelvűek vettek részt, az is bizonyítást nyert, hogy a vizsgált hümmögésformák több európai nyelvben azonos szerepben használatosak. Pontosítottuk a Vértes-féle definíciót: megállapítottuk,

hogy a [ŋ]-szerű zörej csak egyes típusokra nézvést kötelező vagy lehetséges, néhány hűmögéstípusban kerülendő (Markó, 2005).

A kísérleti helyzetben rögzített hanganyagok elemzése után szükségesnek és időszerűnek láttuk spontán módon megvalósult hűmögések vizsgálatát is, így ezt a fentebb bemutatott négy szereplős társalgás alapján tettük meg. Összesen 63 hűmögést találtunk a felvételen, körülbelül egyenlő arányban a négy adatközlőtől. Ezek közül 33 azonban akusztikai fonetikai eszközökkel nem volt elemezhető, mert valamely beszédpartner közlése alatt hangzott el. A vizsgálat anyagát tehát végül 30 hűmögés képezte. Funkciójuk szerint ezek elsősorban egyetértést és odafigyelést jelző hűmögések (22 előfordulás); 7 hűmögés kérdő jellegű; és mindössze egyetlen olyan hűmögés van a korpuszban, amely a közlő egyet nem értését fejezi ki. Megjegyezzük, hogy a társalgásbeli összes hűmögés túlnyomó többsége (mintegy 70 %-a) is egyetértő, jóval ritkábbak a kérdők (17,5 %), és nem találtunk több nemleges funkciójú hangjelenséget az egész társalgásban sem (a maradékot más funkciójú hűmögések teszik ki, például meglepődést, elismerést stb. kifejezők). Valószínűsítjük, hogy ezek az arányok a hétköznapi informális társalgásokban megjelenő hűmögések megoszlását is jellemzik.

Az eredmények közül az egyetértő és a kérdő hűmögés akusztikai sajátosságait mutatjuk be röviden. Az **egyetértő hűmögések** egy szótagnyi időtartamban valósulnak meg, a nőknél általában valamivel hosszabban, mint a férfiaknál. Időszerkezetük egyharmad-kétharmad arányú egységeket tartalmaz, és mindegyiknél megjelenik a [ŋ]-szerű zörej a tagoló pontnál. A dallammenet lapos rajzolatú, és jellemző rá az ereszkedő-emelkedő

2. ábra • Két hűmögéstípus jellemző dallammenetei: a.) egyetértő; b.) kérdő hűmögés (az *x* tengelyen az idő, az *y* tengelyen a frekvencia látható)

hangmenet. A hangterjedelem szűk. A 2. a) ábrán egy női és egy férfi adatközlő egyetértő hűmögésének dallamgörbéje látható, a vonalak szinte párhuzamosan futnak. A **kérdő** hűmögések időtartama valamivel rövidebb, mint az egyetértőké, nem tagolódnak, és nem jelenik meg bennük [ŋ]-szerű elem. A dallam jellemzően emelkedő. A hangköz általában nem tágabb, mint az imént vizsgált típusban, de magasabb hangfekvésben valósul meg a hűmögés (2. b) ábra).

Ha összevetjük a társalgás és a célzott kísérlet korpuszának hűmögéseit, azt találjuk, hogy a kísérleti anyagban markirozottabbak, mint a spontán helyzetben. Ezt a tanulságot kiterjesztve feltételezzük, hogy más nyelvi adatközlőpontán és „laboratóriumi” megvalósulásait összevetve ugyancsak jelentős különbségeket találhatunk a kidolgozottság és a tervezettség tekintetében. Vagyis elképzelhető, hogy a laboratóriumi korpuszok olyan ideális formákat tartalmaznak, amilyeneket a normál beszédtevékenység során alig tapasztalunk, csak prototípusokként írhatók le. Ugyanakkor a laboratóriumi korpuszok sokkal alkalmasabbak arra, hogy sok adatközlőtől nyerjünk nagyszámú vizsgálható hangzó jelenséget, így statisztikai jelentőségük is van – szemben a természetes helyzetekben rögzített beszédkorpuszokkal, amelyeknél az adatközlők és az előfor-

dulások száma csak igen hosszadalmas gyűjtő és elemző munka révén érheti el a statisztikai módszerekkel is elemezhető mennyiséget.

Többek között ez is alátámasztja a spontán beszéd egyre szélesebb körű és részletezőbb vizsgálatának fontosságát.

Kulcsszavak: *társalgás, prozódia, szünet, hallgatás, hümmögés, korpusz*

IRODALOM

Couper-Kühlen, Elizabeth – Selting, Margret (eds.) (1996): *Prosody in Conversation. Interactional Studies*.

Cambridge University Press, Cambridge

Gósy Mária (2005): *Pszicholingvisztika*. Osiris, Bp.

Leech, Geoffrey N. (1983): *Principles of Pragmatics*. Longman, London

Markó Alexandra (2005): „Szavak nélkül”. Nonverbális vokális közlések fonetikai elemzése. *Magyar Nyelvőr*. 129, 1, 88–104.

Vértés O. András (1987): *Bevezetés a magyar hangstilisztikába*. Nyelvtudományi Értekezések 124. Akadémiai, Budapest

